

SHARQ TIL ILMIDAGI ANTROPOTSENTRIZM BILAN BOG'LIQ ILMIY QARASHLAR

Urak Pazilovich Lafasov

O'zDJTU dotsenti, f.f.n.

lafas1963@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til ilmida antroposentrizm sohasining asosiy mohiyati Sharq mutafakkirlarining fikrlari bilan dalillangan. Sharq va G'arbda ilmiy tafakkurning shakllanish jarayoni qiyosiy holda tushuntirilgan. Ruh, inson, til va ularning o'zaro aloqadorligi masalasi sharqona nazariy qarashlar asosida sharhlab berilgan.

Kalit so'zlar: antroposentrizm, inson, markaz, ruhiyat, til, hozirgi yoshlar.

Til biligining tarkibidagi o'ziga xos soha bo'lgan **antroposentrizm** (“antropos” lotincha “odam”, “centrum” esa “o'rda”, “markaz”)ning mohiyati shuki, har qanday tadqiqotning markazida *inson*, ya'ni *til sohibi* turishi kerak. Ya'ni mazkur yonalishning asosiy maqsadi tilni inson shaxsi oraqali o'rganishdir.

Chiqish//*Marg'ib*//*Sharq Yer yuzining* sharaflangan, qadrlı joyi, ya'ni **Safiyulloh** (Odam//tuproq+ota) va **Hayotxon** (Havvo//egilgan suyak+momo) tushgan maskan, til ilmining ilk ochog'i hisoblanadi. Shu bois tilshunoslikning ikki asosiy tarmog'I, ya'ni *qiyosiy tilshunoslik* (XI asrda Mahmud Koshg'ariy asos solgan) va *chog'ishtirma tilshunoslik* (XV asrda Alisher Navoiy asos solgan) Sharq olimlari tomonidan isbotlab berilgan.

Turkiy xalqlarning ulug' donishmandi Yusuf Xos Hojib o'zining “*Qutadg'u bilik*” (“*Baxtga elituvchi bilim*”) dostonida olamning yaratilishi haqida mazkur islomiy qarashni ilgari surgan: “*U istadi yaratdi, mavjudot vujud bo'ldi, Vohid “bo'l” dedi, istagan hamma narsalari bo'ldi*”.

Buyuk donishmand Nosiriddin Rabg'uziy o'zining “Qisasi Rabg'uziy” asarida ruh va inson, ularning yaratilishi borasida quyidagi izohni bayon qilgan: “*Odamning avval joni (ruh)i, so'ng tanasi yaratilgan. Ruh tana kimgandan so'ng u ko'zini ochib aksirgan, va Allohning izmi bilan gapirishni boshlagan*”. Ushbu islomiy nazariyaga ko'ra avval “**ruh**”, keyin “**odam**” yaratilgan. Demak, “*ruh va til uyg'unligi*” tushuchasi barcha islomiy adabiyotlarda, juda ko'p Sharq olimlarining asarlarida ilgari surilgan **oltin qoida**dir. Ilmda har jihatdan kech qolgan G'arb olimlari ushbu qoidani juda kech anglashgan. Ular ko'klarga ko'targan nazariyachi Velgelim Gumbold esa kelib chiqish tur, ya'ni Yofas avlodi bo'lgan mayya va indeeslarning tili o'rgangandan keyin ushbu qoidaning mag'zini chaqqan. Ammo ushbu xalqlarning turlar va turkiy xalqlarga aloqasi borligi bilgan holda, bu haqida lom-mim degan emas. Agar haqiqatni aytadigan bo'lsa, o'sha paytda Yevropada shakllanib bo'lgan oriy aslzodalar nazariyasining puchligi ayon bo'lar edi. U shovinistik sajiyasi tufayli bunga jur'at eta olmagan.

“Qisasi Rabg'uziy” asarida yozilishicha, odamga hamma narsani o'rgatgan ulug' zot Alloh (ustozlik Yaratganning kasbi) farishtalarga shunday xitob qiladi: “*Emdi sizga ma'lum bo'ldikim, Odam olim//biluvchi turur, siz obid//bajaruvchidirsiz. Maning nazdimda ming obiddin bir olim fozilroq turur. Qayda obid ersa olimg'a xizmat qilmoq kerak*”. Shundan so'ng Yaratganning buyrug'i bilan “*Farishtalar qamug'i (hammasi) bir*

yo'la sajda qildilar, yolg'uz Azozil//Iblis sajda qilmadi". Voqelikdan ayon bo'ladiki, inson behad ulug'langan holda markaziy o'rinda turibdi.

Tengsiz mutafakkir hazrat **Alisher Navoiy** o'zining "Nazm-ul javohir" asarida shunday izohni bayon qilgan: "Инсонлар ақллариға яраша замирадидлар". Ulug' shoirning shunday ruboiysi bor: So'zdurki nishon berur o'lukka jondin. So'zdurki berur jonga xabar jonondin, **Insonni** so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhare sharifroq yo'q andin. Navoiy hazratlari islomiy adabiyotlardagi shunday qaydni keltirgan: "Ulug' zot **insonni** nutqi va til bilan sharaflagan. **Odam** tilining shirinligi, fikr bayon etishining go'zalligi, shukur aytishining shakarlighi, guvohlik berishining asallighi minnatdorchiligidandir".

Insonning ma'naviy kamolotga erishuvida madaniy, ma'rifiy yuksalishida ona tilining o'rni nihoyatda muhimdir. Chunki til ma'naviyat va madaniyat ko'zgasidir. Hadisi sharifda aytilishicha: "Kishining zeb-u ziynati, go'zalligi uning **tilidadir**". Til millatning tamal toshi, agar u boy berilsa, millat ham yo'qoladi. Chunki ona tilida **millatning ruhiyati** yashaydi, tilini yo'qotgan millat o'zligidan judo bo'ladi. Har bir komil insonning bosh maqsadi Vatan ravnaqi, ona zamin tinchligi, xalq farovonligi va ona tilimiz rivoji uchun xizmat qilishdir. Ona tilining chinakam jonkuyari tilning barcha imkoniyatlarini tugal egallaydi, o'z fikrini yozma va og'zaki shaklda to'liq bayon eta oladi. Buyuk so'z ustasi Alisher Navoiy o'zining "Sab'ai sayyor" dostonida so'z borasida shunday ta'rif bor: *Jism bo'stonig'a shajar so'z dur, Ruh ashjorig'a samar so'z dur. Gulshane keldi jismi insoniy, Nutq oning bulbuli xush alhoni, Buyla bulbul navosi so'z duru bas, Nag'mai jonfizosi so'z dur u bas*¹. Ulug' tishunos bobomiz Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini shunday boshlaydi: "**Insonni** nutq va til bilan sharaflab, tilining shirinligi, fikr bayon etishining go'zalligi, shukur aytishning shakari, Allohning birligiga guvohlik berishining asali va minnatdorchiligi tufayli uni (**insonni**) yaratgan, barcha boshqa jonzodlardan ulug' va mumtoz qilgan Allohga hamdu sanolar bo'lsin"². Xokisor tuproqdan yaratilgan **odam** (qirilgan tuproq) so'zga chechanligi, to'g'ri fikr bayon eta olishi, shukrona qila olishi, *Ulug' zotning* yagonaligini e'tirof eta olishi bilan farqlanib turadi. G'azal mulkingning sultoni o'z ruboiysida ham ushbu fikrni davom ettirgan: *Ey so'z bila qilg'on ofarinish og'oz, Insonni aroda aylagon mahrami roz, Chun "kun fayakun"*³ *safhasiga bo'ldi tiroz, Qilg'on oni nutq ila boridin mumtoz*⁴. Darhaqiqat, **inson** tili va nutqi sababli boshqa jonzotlardan ulug' hamda muhtaram bo'ldi. Til birdan ortiq kishilarning, ya'ni jamoaning aloqa qurolidir. Tildan foydalanuvchi kishilarning bir-birini to'g'ri tushunishi va anglashi uchun ular foydalanayotgan til vositalari o'sha kishilar uchun umumiy, o'zaro tushunarli bo'lishi kerak. Aks holda odamlar fikrlashishga, bir-birini to'liq anglashga erisha olmaydilar⁵. Darhaqiqat, til aloqa vositasi sifatida undan foydalanuvchi kishilarga tushunarli va sodda shaklda bo'lmog'i lozim.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 10-жилд. Сабъаи сайёр. Тошкент: "Фан". 1992. 29-30-бетлар.

² Изоҳдаги барча арабий иборалар таржимаси ТДШИ аспиранти Абдулфайз Сайидаскаров қаламига мансуб.

³ Бўл! – деса бўлади.

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Муҳокамат ул луғатайн. Мезо ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Тошкент: "Фан". 2000. 5-бет.

⁵ Э.Бегматов, А.Бобоев, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент: "Фан". 1983. 15-бет.

Til ijtimoiy hodisa bo'lib jamiyatning shakllanishi asnosida yuzaga kelgan. Har qanday til jamiyat uchun aloqa vositasi vazifasini turli shakllarda, ijtimoiy ko'rinishlarda o'taydi. Bular quyidagilar: 1) *adabiy til (og'zaki va yozma shakllar)*; 2) *xalq so'zlashuv nutqi*; 3) *mahalliy sheva va dialektlar*.⁶ Ona tilimizda ham bu shakllarning barchasini uchratishimiz mumkin. Taniqli o'zbek akademigi **Alibek Rustamiy**: "*Til tufayli bilim avloddan avlodga og'zaki yoki yozma tarzda qoldiriladi. Natijada yangi avlod keksa avlodning izlanishlarini davom ettiradi. Til vositasida biz sezgi uzvlari bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz*", – deb ta'kidlagan.

Muhtaram ustoz Jomiy chin do'stlikni ulug'lar ekan shunday yozgan: **Chin do'st ul – do'stligi oshaversa gar, Do'stidan yomonlik ko'rganida ham, Boshiga ming jafoto'shi yog'lsa, Mehr uyi toshdan bo'lur mustahkam**⁷. O'z navbatida adovat va alam do'stni dushmanga aylantirishi mumkinligidan ham ogohlantirgan: *Dushmanga ko'rsatmagil do'stlikni, hargiz, Adovat tig'idan tilinmasin do'sting, Adovat ko'rsatma do'stlarga aslo, Alamidan dushman bo'lmasin do'sting*⁸.

Xulosa shuki, **inson** shirinsuxan tili ilm-u odobi, yoqimli xulqi va halolligi bilan qadrlidir. Hozirgi yoshlarimiz ana shu benazir xislatlarni yodda tutishlari va unga amal qilishsa, har sohada yuksak cho'qqilarni egallashlariga shubha yo'qdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 10-жилд. Сабъаи сайёр. Тошкент: "Фан". 1992. 29-30-бетлар.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Муҳокамат ул луғатайн. Мезо ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Тошкент: "Фан". 2000. 5-бет.
3. Э.Бегматов, А.Бобоев, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент: "Фан". 1983. 15-бет.
4. Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Тошкент: "Ёзувчи". 1997.

⁶ Э.Бегматов, А.Бобоев, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент: "Фан". 1983. 16-бет.

⁷ Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Тошкент: "Ёзувчи". 1997. 6-бет.

⁸ Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Тошкент: "Ёзувчи". 1997. 94-95-бетлар.